

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2018

ARAŐTIRMA
Research

Yaratılış ile İlgili Ayetlerin Yorumunda Kelami Paradigmanın Etkisi (Kâdî Abdülcebbâr Özelinde)

Süleyman Narol

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı

snarol@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0828-6819>

Geliő Tarihi / Received: 06.10.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 13.12.2018

Öz

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de baştan sona tevhit vurgusu yaparken hiç de azımsanmayacak sayıda ayette akıl ve sorumluluk sahibi her insana, varlık âleminin bir sahibi ve yaratıcısı olduğunu, insan ve onunla birlikte yaratılan her şeyin yaratılışını ve bu yaratılışlar arasındaki dengeyi ortaya koyan pek çok Kur'anî-akli delil sunmuştur.

Kur'an'da yaratma ile ilgili ayetler, bağlamlarına bakıldığında hiç tartışmasız Allah Teâlâ'nın varlığı, yaratmadaki güç ve kudretinin ne kadar tartışılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'an, evrende hiçbir şeyin tesadüf eseri olmadığını ve bir yaratıcının var olduğunu, insanın yaratılışı ve insan dışındaki varlıkların yaratılışına dair verdiği örneklerle ortaya koymaktadır. Söz konusu örneklerde, başlangıçta hiçbir şey değilken kâinatın en şerefli varlığı olarak yaratılan insan ile büyüklük bakımından kendileriyle mukayese edilmesi dahi mümkün olmayan güneşin, ayın, yıldızların, göklerin, yeryüzünün vb. yaratılışı, aralarındaki ahenk ve bunların insanın emrine verilmesi Allah'ın varlığına ve birliğine delil olarak sunulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim yüce yaratıcının birliğini ve kudretini insana akıl ve düşünce zaviyesinden seslenerek birtakım delillerle ortaya koymaktadır. Yaratılış konusundaki bu delilleri yorumlamada bazı müfessirler farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Bu farklı yaklaşımın önemli sebeplerinden birisi de müfessirin sahip olduğu kelami paradigmadır. Bu çalışmada Mu'tezile kelam ekolünün önemli müfessirlerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın yaratılışla ilgili ayetlere yaklaşımı ele alınmıştır. Müfessirin sahip olduğu kelami paradigmanın ve mezhebi ilkelerinin Allah'ın varlığına ve birliğine delil olan insan ve onunla birlikte evrende yaratılan her şeyi konu edinen bu ayetleri anlaması ve yorumlamasında ne denli etkili olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Yaratılış, Tevhit, Yorum.

The Effect of Theological Paradigm in the Interpretation of the Verses Related to Creation

Allah almighty, while emphasizing tawheed in the Holy Quran from start to finish, has mentioned a great number of Quranic-rational proofs for anyone rational and responsible, that there is the owner and creator of the universe of beings who has mentioned many Qur'anic/rational evidences, which reveal the creation of all and the balance between mankind and all things created with him.

In the Qur'an, the verses related to creation clearly reveal, within their contexts, the unquestionable existence of Allah and his undeniable power and his omnipotence in creation. The Qur'an reveals that nothing is a coincidence in the universe and that a creator must exist, through examples of human creation and creation of non-human beings. In the examples in question, the following topics are given as evidences

for the existence of God: The creation of human being, created when he is nothing, and other beings such as sun, moon, stars, skies, earth, etc., which are incomparable with humankind in size, as well as the harmony between all and the fact that he has subjected to people all beings.

The Holy Qur'an explains to people the unity and power of the supreme creator with a number of evidences addressing people by perspective of mind and thought. Some commentators showed different approaches to these proofs about creation. One of the important reasons of this different approach is kalami (theological) paradigm. In this paper, the approach of Qadi Abd al-Jabbar, one of the important commentators of the Mu'tazili Kalam school, to the verses about creation is discussed. We tried to find out how effective the paradigm and sect principles were that the exegete has had, in understanding and interpreting the verses proving the existence of Allah and about everything created in the universe with humankind.

Keywords: Tafseer, Qur'an, Creation, Tawheed, Interpretation.

Atf / Cite as

Narol, Süleyman. "Yaratılış ile İlgili Ayetlerin Yorumunda Kelami Paradigmanın Etkisi (Kâdî Abdülcebâr Özelinde)". *Marife* 18/2 (2018): 353-368. <https://doi.org/10.33420/marife.467965>.

Giriş

Kur'an-ı Kerim nazil olduğu dönemin şartlarını ve ilk muhatap kitlenin bilgi ve kültür kodlarını, sorunlarını ve ihtiyaçlarını dikkate almakla birlikte belli bir zamana ve mekâna hasredilemeyecek evrensel mesajlar içerir. Baştan sona tevhit eksensiz mesajlar içeren Kur'an, bu mesajlarında bir taraftan insan ve onunla birlikte evrende var olan her şeyin yaratılışını örnek verirken diğer taraftan bu muazzam evrenin bir yaratana olduğunu ve onun yaratmadaki güç ve kudretini vurgular.

Allah bütün insanlık ailesini son ilahi kitap olan Kur'an ile kendisine itaat etmeye ve kullukta bulunmaya çağırmıştır. Hedefi insanları doğru yola iletmek ve onları hem dünyada hem de ahirette mutlu kılmak olan Kur'an-ı Kerim, insanlarda var olan değişik ruhi farklılıkları dikkate alarak muhataplarını ikna etmek için hem insanın kendi bedeninde hem de onun dışındaki hayatta kendisiyle ilgili vazgeçilmez olan eşya ve hadiselerden deliller getirmiştir.¹ Bu deliller herhangi bir kesinlik ve zorunluluk içermeyip tam aksine insanı diğer varlıklardan ayıran aklına hitap eden Kur'anî-akli delillerdir. Zira bu noktadaki deliller eğer bir kesinlik ve zorunluluk içerseydi o zaman insan iradesi devre dışı kalır, inanma veya inkâr etme arasında tercih yapma hakkı onun elinden alınmış olurdu.²

Gerçekte iman bir ispat işi olmaktan öte bir hidayet meselesidir. Hiç kimse bilimsel ispat anlamında bir başkasına Allah'ın varlık ve birliğini ispat edemez.³ Bu yüzdendir ki Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmek için aslında karmaşık olan ve anlamak için de başka bir çabaya gerek olan akli delilleri gereğinden fazla önceleyip nakli delilleri ikinci plana atmamak gerekir. Ayrıca Kur'anî deliller akla

¹ Bekir Topaloğlu, *İslam Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı* (İsbât-i Vâcib) (Ankara: DİB. yay., 2001), 27.

² Celal Büyük, "Tanrı İnanıcının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (Erzurum 2013): 101; Mehmet Aydın "Ateizm ve Çıkmazları", *AÜİF Dergisi*, 24/1 (Ankara 1981): 202.

³ Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin kitabevi, 1991), 142.

hitap eder. Başka bir ifadeyle naklî olan her şey en geniş anlamda aklıdır.⁴ Esasen Allah'ın varlığı ve birliği konusunda Kur'an'ın amacı da insanla cedelleşmek, onu zorlamak değil, onu inandırmak ve kalbindeki inancı ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle Kur'an'ın ortaya koyduğu deliller herkesin anlayabileceği seviyede eskimeyen ve evrensel ilkeleri muhtevi delillerdir.⁵

Bu çalışmada Allah Teâlâ'nın varlığına ve birliğine konu olan, insanın ve onun dışındaki varlıkların yaratılışına dair ayetleri anlama ve yorumlamada kelami bakışın etkisi Kâdî Abdülcebbâr özelinde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Söz konusu ayetlere dair örnekler daha sistematik ve anlaşılır olması için "İnsanın Yaratılışı ile İlgili Ayetler" ve "İnsan Dışındaki Varlıkların Yaratılışı İle İlgili Ayetler" şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır. Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) bu ayetlere yaklaşımı *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in ve Müteşâbihü'l-Kur'an* adlı tefsirlerinde yer verdiği kadarıyla esas alınıp kelami görüşlerinin bu konudaki ayetleri anlama ve yorumlamasında ne denli etkili olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra diğer müfessirlerin bu ayetlere yaklaşımına yer verilip kendi değerlendirmemiz ortaya konulacaktır.

Kâdî Abdülcebbâr'ın Yaratılış ile İlgili Ayetlere Yaklaşımı

Yaratılış konusundaki ayetleri, Kâdî'nin tefsirlerini baştan sona tarayarak tespit ettik. Müellifin her iki tefsiri de Kur'an'ı baştan sona tefsir eden hacimli çalışmalar olmadığı için tefsirlerinde bu konudaki ayetlerin tamamına yer vermemiş, kimi zaman da ayetleri parçalı bir şekilde ele almış ve belli bölümlerini tefsir ederek bütüncül bir değerlendirme yapmamıştır. Ancak yaratılış ile ilgili ayetlere yaklaşımı ve metodu hakkında bilgi verecek kadar da malumata başta muhtasar iki tefsiri olmak üzere konuyla ilgili diğer eserlerinde yer vermiştir. Yaratılış konusunda Kur'an'da yer alan ayetlere Kâdî Abdülcebbâr'ın yaklaşımı şöyledir.

1. İnsanın Yaratılışı ile İlgili Ayetler

Bu konuda pek çok ayet mevcut olmakla birlikte müfessir, tefsir anlayışı gereği baştan sona bir Kur'an tefsiri yazmak yerine mezhebinin ilkelerini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren ayetlere yer vermiştir. Tefsirlerinde ve diğer eserlerinde baştan sona yaptığımız taramada insanın yaratılışı ile ilgili ayetlere yaklaşımında kelami paradigmasının etkisi açıkça görülmektedir. Çalışmamızın hacmi hepsini ele almaya imkân vermediği için bazı örnekler verilip diğerlerine de işaret etmekle yetinilecektir.

Kâdî Abdülcebbâr'ın konuya ilişkin ele aldığı ve detaylı açıkladığı ayetlerden birisi Rûm suresi 30/22. ayettir: *وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَاللَّوَاتِحُ وَالسَّيِّدَاتُ وَالرَّوَاتِحُ* "Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir..." Müfessir kendine has bir tefsir

⁴ Mehmet Aydın, "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akliliği", İslami Araştırmalar Dergisi 1/2 (Ekim 1986): 20.

⁵ Fahrüddîn b. Allâme Ziyâüddîn Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Dârü'l-Fikr: Beyrut, 1981), 2: 108.

metodu olarak konuları “mesele” başlığı altında ele alır ve kelami tartışmalara girer. Kendi görüşlerine yönelik itirazlara yine kendisi bir takım sorular sorarak cevaplar verir ve bu arada da kendi görüşünü savunacak bir zemin hazırlar. Müfessirin söz konusu ayete ilişkin yorumuna baktığımızda şöyle söze başlar:

“Allah Teâlâ'nın وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافَ أَلْسِنَتِكُمْ sözü delil getirilerek bu ayet, insanların sözlerini ve konuşmalarını Allah'ın yarattığına delil değil midir? Şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Buna şöyle cevap veririz: dillerin yaratılışındaki farklılık Allah açısından dillerin kendisinin bu şekilde farklı yaratılmasından dolayı da insanların konuşmaları farklı anlaşılır. Nitekim konuşurken sesi ince olan birisi sesi kalın olan birisi gibi değildir ...”⁶

Kâdî Abdülcebâr bu ayeti daha detaylı ele aldığı *Müteşâbihü'l-Kur'an*'da ise dillerdeki bu farklı yaratılışın Allah'ın konuşan ve kendisiyle konuşulan kişilerin sözlerinin karışmaması, birbirleriyle kolay anlaşabilmeleri ve konuşmadaki nazmı ve sesleri birbirinden ayırt edebilmeleri için farklı yarattığını bu ayette açıklamayı murat ettiğini söyler. Bu durum insanların renklerinin farklı yaratılmasında da aynıdır. Yani onların da görünürde birbirlerini ayırt edebilmeleri için renkleri değil suretleri farklı yaratılmıştır. Müfessir, konuşmanın kulun fiili olmasının, onun Allah'ın varlığına delil oluşuna engel olmadığını, Allah'ın varlığına delil oluşu bakımından kulların filleri ile Allah'ın fiilleri arasında bir fark bulunmadığını, bu ayetin insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına delil getirenlere ise delil olamayacağını söyler.⁷

Ayetin Allah'ın varlığına, birliğine ve yaratmadaki eşsiz kudretine işareti açıkken⁸ Kâdî Abdülcebâr da aynı yorumu yapmakla birlikte ayeti kulların fiilleri konusundaki kelami bir tartışma alanının içine çekmiştir. Mâtürîdî, ayetin Mu'tezile'nin kulların fiillerinin yaratılmadığını savunan kelami görüşlerini ortadan kaldırdığını ve Allah'ın kulların fillerini yaratmasına bir delil olduğunu ifade eder. Mâtürîdî'ye göre ayette insanların birbirleriyle konuşurken farklı ses tonlarını kullanmaları Allah'ın yaratmasıyla. Eğer Mu'tezile'nin dediği gibi bu Allah'ın fiili değil de insanın fiili olsaydı o zaman Allah'ın varlığına delil olmazdı. Çünkü ayette bunun Allah'ın varlığına delil olduğu açıkça ifade edilmektedir. Ona göre insanların renklerinin yaratılması da böyledir. İnsanlar öfkelenildiğinde, sevindiğinde ve mutlu olduğunda rengi değişiyorsa bu durum da aynı asıldan olmasına rağmen farklı sesleri ve nağmeleri çıkarması gibidir. Mâtürîdî'ye göre insanların konuşmalarının ve farklı renklerde yaratılmalarının Allah'ın varlığına delil olabilmesi için insanların bu fillerinin Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. Söz konusu ayet de bu hususa işaret etmektedir.⁹

⁶ Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî, *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâin* (Beyrut: Dârun-Nehdati'l-Hadîse, ty.), 320.

⁷ Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed Zerzûr (Kahire: Dârut-Türâs, 1185), 553-554.

⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 27: 112-113.

⁹ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Fâtîma Yûsuf el-Haymî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 4: 41.

Müfessirin ayetleri yorumlarken mezhebi kaygıyı ve kelami düşüncesini öncelendiğine dair en önemli hususlardan birisi de örnek olarak ele aldığımız bu 22. ayettir. Kâdî, Rum suresinde 20 ve 26. Ayetler arasında yer alan ve “وَمِنْ آيَاتِهِ” ifadeleriyle başlayan ve Allah’ın varlığına dair delillerin sunulduğu pasajdaki ayetlerden, aradan sadece bu ayete yer vermiş ve ayette kulların fiilleri bağlamında mezhebine gelebilecek itirazlara cevap vermiştir. Kâdî Abdülcebbar Rûm suresi 30/22. ayette kendi yorumunu ortaya koyarken bundan sonraki yaratılışla ilgili ayetlerde de işaret edeceğimiz gibi “خلق/ yaratmak” fiilinin geçtiği pek çok yerde bir şekilde mezhebinin adl ilkesinin bir yansıması olan insanın fiillerinin yaratılması meselesinden bahsetmektedir. Söz konusu bu ayette de aynı tutumu sergilemiş ve Allah’ın gökleri, yeryüzünü ve insanların dillerindeki farklılıkları yaratmasının onun varlığının ve kudretinin bir delili olduğunun ifade edildiği bir bağlamda “mesele” başlığı atarak, “Bu ayetin Allah Teâlâ’nın insanların konuşmalarını yarattığına delil olmaz mı denirse buna cevabımız şudur” diyerek, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına delil olabilecek yerlerde refleksif bir tavırla kendi görüşünü savunmakta ve mezhebinin ilkelerine yönelebilecek itirazlara cevap vermektedir.

Konuya dair ele alacağımız ikinci ayet ise Rahmân suresi 55/1- 4. ayetleridir: (4) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (3) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (3) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ (1) عَلَّمَهُ الْبَيَانَ “Rahmân Kur’an’i öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünüp ifade etmeyi) öğretti.” Kâdî Abdülcebbar, Allah’ın Kur’an’i ve beyanı öğretmesinden bahseden bu ayetin yorumunda bunların Allah’ın insanın fiillerini yarattığına delil olduğunu söyleyenler olduğunu ancak bu ayetlerin onlara dayanak teşkil etmediğini söyler. Kâdî, ayetin yorumuyla ilgili şunları söyler: “Bu ayet, yani Allah’ın Kur’an’i ve beyân’i öğretmesi onun fiillerinden olduğuna delalet eder denirse, biz buna itiraz etmeyiz. Çünkü asıl önemli olan Allah’ı bilmek, onun tevhidini (tevhit ilkesi) ve adaletini (adl ilkesi) bilmektir ve bu kulun kendi fiilidir” diyerek mezhebinin en temel iki ilkesi olan tevhit ve adalet konusundaki mezhebi görüşüne atıfta bulunarak bu iki ilkedeki adl’in alanına giren kulların fiillerinde özgür olduğu ve fiillerin yaratılmadığı yönündeki düşüncesini savunur.¹⁰

Müfessir Rahmân suresinin bu ayetlerini aynı zamanda Kur’an’ın mahlûk olduğu yönündeki görüşüne de delil getirmektedir. O, ayette geçen Kur’an’ın ve beyanın Allah tarafından öğretilmesini açıklarken Kur’an’i ve beyanı öğrenmenin zorunlu olduğunu bunun da ancak Allah Teâlâ tarafından yapılabileceğini bu nedenle onun fiillerinden olması gerektiğini söyler. Ona göre Kur’an’i öğrenmek en uygun şekilde onu ezberlemek ve okumaktır. Beyanı öğrenmek ise Arap dilinin konularını ve faydalı kısımlarını öğrenmektir. Bütün bunların olması adeten zaruridir ve gerçekte hepsinin Allah’a izafesi mümkündür.

Müfessir Kur’an’i ve beyanı öğretmenin Allah’ın fiillerinden olduğunu söyleyerek Kur’an’ın mahlûk olduğu yönündeki görüşünü temellendirmeye çalışır. O, bu konudaki sözlerine şöyle devam eder:

¹⁰ Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 409; Kâdî, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 637.

"Bu durum (Allah'ın insanı yaratması ona Kur'an'ı ve beyan öğretmesi) Kur'an'ın mahlûk oluşuna delildir. Çünkü Allah'ın onu öğretmesi ancak kendi tertibine uygun olarak onu ezberleme yolunu öğretmesidir. Bu da Kur'an'ın muhdes (sonradan) olmasını gerektirir. Allah Teâlâ'nın ayette Kur'an'ı öğretilmekle, insanı ise yaratılmakla vasfedip bu ikisinin arasında ayırması bazı cahillerin iddia ettiği gibi bu ayetin Kur'an'ın mahlûk olmadığına delil olduğu anlamına gelmez. Kur'an'ın ve insanın aralarının ayrılarak birisinin yaratılmakla diğerinin öğretilmekle vasfedilmesi, Kur'an'ın mahlûk olmasına engel değildir. Çünkü bir şeyin bir şeyle nitelenmesi aynı zamanda diğer başka bir sıfatla nitelenmesine engel teşkil etmez. Allah'ın iki şeyi de (Kur'an ve insan) yaratmasına engel olan nedir? Eğer bu ayette sadece insanın yaratıldığından bahsedilseydi bu durumda aynı şekilde beyanın da yaratılmamış olması gerekirdi. Çünkü Allah ayette insan ile beyanı ayrı ayrı zikretmiştir. Bu durumda da Allah Teâlâ'nın insanı yarattığını özel olarak zikrettiği yerlerdeki diğer bütün cisimler için de geçerli olması gerekir ki bu son derece uzak bir yorumdur."¹¹

Kâdî Abdülcebbar'ın kulların fiilleri ve Kur'an'ın mahlûk oluşuna delil getirdiği Rahmân suresinin ilgili ayetlerine müfessirlerin yaklaşımlarına baktığımızda bu ayetlerde baştan sona kadar pek çok farklı nimetler hatırlatıldığı gibi burada da Allah insana Kur'an'ı okuma, anlama ve ezberlemeyi kolaylaştırdığı, beyanı yani her şeyin ismini, dilleri, hayır ve şerri, helalleri-haramları, konuşmayı ve ihtiyacı olan her şeyi, hidayet ve dalalet yollarını, imtihan edildiği emir ve yasakların neler olduğu gibi manalar verdiklerini ve bunların Allah'ın nimeti olduğunu söyledikleri görülmektedir.¹² Bu ayetlerin Allah'ın varlığına vahdaniyetine ve yaratmadaki üstün ve eşsiz gücüne delil olduğunu söyleyen müfessirler kelami tartışmalara girmemişlerdir. Müfessirlerin farklı yaklaşımlarına rağmen birleştikleri nokta ise ayette sayılan şeylerin Allah'ın bir nimeti, varlığının ve kudretinin delili olduğudur. Nitekim söz konusu ayetlerin bağlamına bakıldığında da bu yorumu desteklemektedir.

Râzî (ö. 606/1210) ise beyanın Kur'an olduğunu söyler. Ona göre Kur'an'ın değişik ayetlerinde beyan kelimesi Kur'an anlamında kullanılmıştır. Örneğin Âl-i İmrân suresi 3/138. ayette *"هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ"* Bu muttakilere bir hidayet ve öğüt olan Kur'an'dır." "Beyan" kelimesi de bu anlamdadır. Ancak Râzî, diğer müfessirler gibi bunun Allah'ın bir nimeti ve varlığının delili olduğunu da ayrıca vurgulamaktadır. Görüldüğü üzere müfessirler söz konusu ayetlere bir birine yakın anlamlar vermekte sonuçta da hepsi bunları yaratıcının nimeti, varlık ve

¹¹ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 637.

¹² Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003) 3: 303; İbn Cerîr et-Taberî, *el-Câmiü'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 22:8; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 5: 5-6; Muhammed b. Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemir vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1411/1990), 9: 44; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 20: 112-114.

rubûbiyetinin bir alameti olarak görmekte ve herhangi bir kelami mülâhaza da bulunmamaktadır.¹³

İbn Atıyye (ö. 541/1147) ise Rahmân suresinin 2. ayetini (عَلَّمَ الْقُرْآنَ) açıklarken Allah'ın Kur'an'ı insanlara öğretmesinin bir nimet ve lütf olduğuna, onu ezberlemenin ve okumanın faziletine ayetin işaret ettiğini ifade ettikten sonra konuyu kelami bir tartışma konusu olan Kur'an'ın mahlûk olması meselesine getirir ve mu'tezilî müfessirlere ve kelimcılara cevap niteliğinde şunları söyler:

“Yine bu ayet Kur'an'ın mahlûk olmadığına delildir. Çünkü Allah Teâlâ kitabında 'Kur'an' kelimesini elli dört yerde zikretmiş ve bu yerlerden hiç birisinde ne açıkça ne de işareten yaratmadan bahsetmemiştir. 'İnsan' kelimesini ise bunun üçte biri oranda zikrettiği on sekiz yerde bunların hepsinde insanın yaratılmasından açıkça bahsetmiştir. Bu surede ise her ikisini (Kur'an ve insanı) bu şekilde birlikte zikretmiştir.”¹⁴

Kâdî Abdülcebbar Kur'an'ın mahlûk oluşuna dair bir takım akli deliller ileri sürerek bunları Kur'an'dan temellendirmeye çalışır. Ona göre Kur'an'ın okunması, onunla ibadet edilmesi, öğrenilmesi ve ezberlenmesi onun muhdes oluşunun delillerindendir.¹⁵ Nitekim müfessir yukarıda işaret edildiği gibi söz konusu ayetlerin tefsirinde Allah'ın beyanı öğretmesi ifadesini açıklarken, bu öğretmenin onun kendi tertibi üzere zihinlerde ezberlenmesi olduğunu bunun da onun muhdes yani yaratılmış olmasını gerektirdiğini söylemektedir.

Kâdî Abdülcebbar'ın kendi görüşleri zaviyesinden olaya yaklaştığımızda Kur'an'ı okuma ve ezberleme eylemi insanın kendi eylemidir. Nitekim o ileride detaylı olarak ele alacağımız üzere kuşun uçuşmasında Allah'ın dahlinin sadece onun uçacağı şartları ve uçuş gücünü yaratmak olduğunu, bunun dışında uçuş eyleminin kuşun fiili olduğunu söylemesine bakılırsa burada da insanın Kur'an'ı okuması ve ezberlemesi onun kendi eylemidir. Allah'ın bu konudaki dahli sadece insana anlama ve ezberleme yeteneği vermesi ile sınırlı olmalıdır. Ancak müfessirin mezhebinin tevhit ilkesine olan bağlılığı ağır basmakta ve Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda kendisine delil olacağını düşünerek beyanın öğretilmesinin Allah'ın eylemi olduğunu savunmaktadır.

Kâdî'nin kelami söyleminin yaratılış konusundaki ayetlerin yorumuna etkisine dair vereceğimiz son örnek Vâkıa suresinin 56/58 ve 59. ayetleridir. أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ “Attığınız o meniye ne dersiniz?! Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?”

Kelamcıların Allah'ın varlığına ve yaratmadaki güç ve kudretine delil olarak getirdikleri önemli ayetlerden birisi olan bu ayeti Kâdî şöyle anlar ve yorumlar:

“Alla Teâlâ'nın “ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ ” ‘Attığınız o meniye ne dersiniz? Onu siz mi yaratıyorsunuz, yoksa yaratan biz miyiz?’ ayetine gelince bu ayet kulu fiilini Allah'ın yarattığına delil olmaz. Bu ayet, kulu

¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 85-87.

¹⁴ Abdülhâk b. Gâlib İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri kitâbi'l- 'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 5: 223.

¹⁵ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbar* (İstanbul: Rağbet yay., 2002), 261.

meniyi inzal etmekle (dışarı atmakla) vafeder. Suyun (menin) rahimde yerleşmesi ise Allah'ın yaratması iledir. Bu yerleşmeden sonra Allah şekil verilmiş bir çocuk yarattığını zikretmektedir. Ayetin zahiri bunu gerektirir. Bizim söylediğimiz de budur. Biz daha önce meninin dışarı atılması (inzali) hakkında her ne kadar eylem insanın kendisinde gerçekleşiyor olsa da "bu aynı zaman da kulun fillerindedir" denilemeyeceğini açıklamıştık. Bu eylemin insanla ilişkilendirilmesi pek çok açıdan doğru değildir. Biz bunu daha önce açıklamıştık."¹⁶

Müfessir bu hususu daha önce açıklamıştık diyerek Hac Suresi 22/5. ayetin tefsirine (484. Madde) atıfta bulunmaktadır. İlgili maddeye baktığımızda da konuyu daha detaylı bir şekilde ele alır ve karşı görüş sahiplerinin iddialarına cevap verir. Kâdî Abdülcebâr Allah Teâlâ'nın *وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ* "Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durdururuz." ifadesinde 'alakaların (embriyo) meydana geldiği birleşmeden bahseden ayeti, meniyi meydana getirme ve dışarı atma eyleminin Allah'a ait olduğuna delil teşkil edecek şekilde yorumlar. Bu durumun ise insanın bütün benzer eylemlerinde de geçerli olduğunu yani kulun bütün fiillerinin Allah tarafından yaratılmış olduğunu iddia edenlere cevap verir ve özetle şöyle der:

"Ayetin zahiri Allah'ın dilediği şeyleri rahimlerde yerleştirdiğini açıklamaktadır. Ancak rahimlerde yerleştirdiği şeyin ne olduğunu açıklamamaktadır. Dolayısıyla onların, meninin inzalinin Allah'ın yaratması ve yapması ile meydana gelmesi ile kulların diğer fiillerinin de yaratılması arasında bir bağ kurmaları mümkün değildir. Meninin inzali her ne kadar kulun eylemi esnasında gerçekleşiyor olsa da bu meniyi dışarı atmanın insanın eylemi olduğu anlamına gelmez. Tıpkı ağlayan birisinin gözlerinden yaşların akması gibi. Çünkü bu Allah'ın eylemidir. Bu nedenle insanların ağlama konusunda durumları birbirinden farklıdır."¹⁷

Kâdî Abdülcebâr insanın yaratılışından bahseden yukarıda aktardığımız ayetlerin tefsirinde olduğu gibi burada da kelami paradigmasının etkisiyle ayeti kulların fiillerinin yaratılmadığı meselesine taşımakta ve hararetle burada insanın yaratılış evrelerinden olan ve meninin rahime aktarılmasıyla başlayan sürecin tamamen insanın devre dışı olduğu bir olaylar silsilesine dönüştürmektedir. Hâlbuki ayet Allah'ın yaratmadaki eşsiz ve benzersiz kudretini Kur'an'ın indiği dönemde ahireti, hesap gününü ve yeniden dirilişi reddeden müşriklere vurgulu bir üslupla ortaya koymaktadır. Bu arada da insanın meniyi dışarı atmaktan başka yaratmada hiçbir fonksiyonunun olmadığı, yaratılışın sonraki aşamalarının Allah'ın dilemesiyle meydana geldiği ifade edilmektedir. Ancak müfessir zihninin arkasında var olan ve kulun her eyleminde özgür olduğunu savunduğu kelami düşüncesine gelebilecek bir itirazda bu ayeti delil getirmek isteyenlere cevap verme refleksiyle hareket ederek kulların fiillerinin yaratıldığına bu ayetin delil olmayacağını hararetle savunmaktadır. Oysa müfessirler bu ayetin yorumunda, ayette de açıkça ifade edildiği üzere Allah Teâlâ tarafından ahireti ve hesap gününü reddeden

¹⁶ Kâdî, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 640.

¹⁷ Kâdî, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 507.

müşriklere eşsiz güç ve kudretinin hatırlatıldığını ve bunun Allah'ın varlığına ve birliğine en açık delillerden olduğunu ifade ederek herhangi bir kelami tartışmaya yer vermemektedirler.¹⁸

Müfessir insanın yaratılışından bahseden Murselât suresi 77/20-21 ayetlerinin yorumunda diğer ayetlerde olduğu gibi meseleyi kulların fiillerine getirerek bu konudaki mezhebi görüşünü savunmuştur.¹⁹ İnsanın yaratılışından bahseden ve burada yer verme imkânı olmayan diğer ayetleri²⁰ ise insanın eylemlerinin yaratılmasını ilgilendiren bir unsur içermediğinden sadece Allah'ın varlığına ve yaratmadaki kudretine delil oluşu bakımından ayetleri yorumlamış kelami tartışmalara pek girmemiştir.²¹

Kâdî Abdülcebbar Secde suresi 32/7 *الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ* "O ki yarattığı her şeyi güzel yarattı ve insanı yaratmaya çamurdan başladı." ayetini yorumlarken diğer ayetlerden farklı olarak hüsün-kubuh konusundaki kelami görüşünü temellendirmeye çalışır. Müfessir, mezhebinin Allah'ın çirkin (kubuh) şeyleri yaratmayacağı onun bütün fiillerinin güzel (hüsün) olmakla vasıflanmasının zorunluluğu ilkesini savunurken şunları söyler:

*"Allah bu ayette sözlerinde ve isimlerinde çirkinlik olmadığını açıklamaktadır. Eğer 'onun yarattığı şeylerin tamamı (sureten) şekil bakımından çirkin değildir.' denilirse buna şöyle cevap veririz: Burada aklen yapılması çirkin olan şeylerin nefyedilmesi vardır. Şeklen çirkin olan şeylerin değil. Bunu, insanın namaz kılarken, ihtiyacını giderirken ve bir kötülükten men ederken ki durumu açıklamaktadır. Çünkü onun bazı yaptıkları kimi zaman zahiren dış görüntüsü bakımından çirkin gibi görünse de aslında güzel ve hikmetli olmakla nitelenir."*²²

Görüldüğü üzere Kâdî, söz konusu ayeti yorumlarken bir taraftan bir şeyin güzel ve çirkin oluşunun akılla bilineceğine ilişkin Mu'tezile'nin görüşünü savunmakta diğer taraftan da çirkin olan şeylerin Allah'a izafe edilemeyeceğini, onun yaratmasında ve bütün fiillerinde güzel olmakla nitelendiğini savunmaktadır.

Bu bölümde örnek verdiğimiz ayetlerde aktardığımız gibi insanın eşsiz ve benzeriz yaratılışının Allah'ın varlığının ve ulûhiyetinin delili olduğu ifade edilirken aynı zamanda da insanın acziyeti ve zayıflığı vurgulanmaktadır. Kâdî Abdülcebbar mezhebi düşüncesinin etkisiyle söz konusu ayetleri bağlamı dışına taşıyarak kelami bir tartışma alanının içine çekmiştir. Ele aldığımız ayetlerde mezhebinin iki temel düsturu olan tevhit ve adalet ilkelerini savunmuştur. O, adl ilkesinin bir yansıması olarak kulların fiillerinde özgür olduğu, Allah'ın fiillerinin

¹⁸ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 23: 136; Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 10: 500; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29: 176; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 17: 216.

¹⁹ Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 445.

²⁰ Bakara 2/28; Mü'minûn 23/12-14; Furkân 25/54; Zümer 39/6; Abese 80/17-22.

²¹ İlgili âyetlerin yorumu için bk. Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 20-21, 276-278, 292, 361-362, 450; Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 70, 309.

²² Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 329. Ayetin yorumu ile ilgili daha detaylı bilgi için bk.: Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 560; Kâdî Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkерim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 375.

güzel olduğu, çirkin eylemlerin ona izafe edilemeyeceği (hüsün- kubuh) ve tevhit ilkesinin bir yansıması olarak da Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini savunmuştur.

Müfessirin insanın dışındaki varlıkların yaratılışına ve bunların Allah'ın varlığına, birliğine ve eşsiz kudretine delil oluşuna dair ayetlere yaklaşımı ise şu şekildedir.

2. İnsanın Dışındaki Varlıkların Yaratılışı İle İlgili Ayetler

Bu başlık altında insanın dışında hayvanların, bitkilerin, göklerin yeryüzünün, dağların taşların, güneşin ayın, yıldızların vb. insan dışında ne varsa bunların yaratılışı, insanın emrine verilmesi ve kâinata var olan düzen ve dengenin Allah'ın varlığına delil oluşunu ifade eden ayetlerden Kâdî Abdülcebâr'ın tefsirlerinde yer verdikleri arasından tespit edebildiğimiz kadarıyla örnekler vereceğiz. Yer verme imkânı bulamadıklarımıza da işaret edeceğiz.

Kâdî Abdülcebâr'a göre insandan başka varlıkların ve evrenin yaratılışının Allah'ın varlığına delil oluşunu ihtiva eden ayetler içerisinde dikkati çeken ayetlerden ikisi benzer muhtevayı farklı üsluplarla ortaya koyan Nahl suresi 16/79. Ayeti, "أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ..." "Gökyüzünde Allah'ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar..." ve Mülk suresi 67/19. "... أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَافَاتٍ وَيَقْبِضْنَ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا الرَّحْمَنُ..." "Üstlerinde kanat çırparak uçan kuşlara bakmazlar mı? Onları (havada) ancak Rahmân tutuyor." ayetidir. Müfessir söz konusu ayetleri tefsir ederken şunlar söyler:

"Bu ayet, Allah Teâlâ'nın gökyüzünde kuşun uçuşu eylemini yarattığına delil değil midir denirse buna cevabımız şudur: Allah Teâlâ gökyüzündeki havayı basınçlı olarak kuşun uçabileceği ve üzerinde durabileceği şekilde yaratması ve böylece onu havada tutmayı kendisine izafe etmesi caizdir. Öyle ki o, kendisi olmadan gökyüzünde kalamayacağı bu hava basıncını yaratarak onu emrine itaat ettirmiştir. Çünkü Allah Teâlâ bu şeffaf havayı (gözle görünmeyen) kendisinde yüzülmeye uygun su gibi (yani suyun kaldırma kuvveti gibi) yaratmıştır. Bu söylediklerimiz bu konudaki sözlerin açıklamasıdır."²³

Müfessir Mütешâbihü'l-Kur'an'da bu ayet üzerinde daha detaylı durur ve ayette geçen "emrine itaat etmiş olarak/مُسَخَّرَاتٍ" ifadesini açıklar. Ona göre kuşun uçuşunun Allah'a izafe edilmesi ve onun emrine boyun eğmesinin ayetin zahirine uygun olduğunu söyledikten sonra bunun ne anlama geldiği üzerine akli birtakım izahlar yapar. Kâdî Abdülcebâr'a göre uçuş eyleminin Allah'a izafe edilmesi onun hava basıncını ve uçuş eyleminin gerçekleşebilmesi için uygun şartları yaratması nedeniyledir. Bu şartlar olmazsa kuş uçamaz. Aynı şekilde uygun şartlar oluşsa bile kuş, kanadını açmasa ve hareket ettirmese bu sefer yine uçamaz yere düşer. Sonuç olarak müfessir uçuş eyleminin değil, uçmaya uygun ortamın yaratılmasının Allah'a izafe edildiğini dolayısıyla ayetin Allah'ın kuşun eylemini yaratmadığını ifade ettiği gibi insanların fiillerinin yaratılmasına da delil teşkil etmediğini

²³ Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 220

söyler.²⁴ Mülk suresi 67/19. ayetin tefsirinde ise “Bu ayetle neyin kastedildiğini daha önce açıklamıştık. Tekrar izaha gerek yoktur.” diyerek bu ayetin yorumunu referans gösterir.²⁵

Müfessirin söz konusu ayetlerin yorumuna yaklaşımına baktığımızda bir takım akli izahlarla adl ilkesini savunduğunu görmekteyiz. Bu ilkeye göre Allah insanın fiillerini yaratmamış onu eylemlerinde özgür bırakmıştır. Çünkü insan yaptıklarıyla imtihan edilen ve kendisine sorumluluk yüklenmiş olan bir varlıktır. Kâdî Abdülcebbar bu ayeti yorumlarken sorumluluk sahibi kılınan insan ile herhangi bir imtihana tabi tutulmayan ve ayette de geçtiği şekilde emre itaat etmeye mecbur kılınmış kuşun uçma eylemi arasında bir bağ kurmaktadır. O, ayetin kuşun eyleminin yaratılmamış olduğunu ifade ettiğini ileri sürerek bunu insanın fiilleriyle mukayese etmekte ve buradan onun fiillerinin de yaratılmamış olduğu sonucuna varmaktadır. Öncelikle şunu söylemeliyiz ki ayetin bağlamı böyle bir tartışma alanı açmaya müsait değildir. Bu bağlamda açıkça Allah Teâlâ'nın yaratmadaki güç ve kudretine işaret edilmektedir.²⁶ Kaldı ki kuşların eylemlerinin yaratılmış olması bize göre Mu'tezile açısından olaya yaklaşıp bile insanların eylemlerinin yaratılmış olmasını gerektirmez. Daha önce de işaret ettiğimiz her iki varlığın sorumluluk açısından Allah ile olan muhataplıkları farklıdır. Çünkü birisi yaptıklarında seçme hakkına sahip olan insan, diğeri ise seçme hakkı olmadığı gibi kendisine verilen görevin dışına çıkma imkânı dahi bulunmayan bir varlıktır. Ayrıca Kâdî, insanın yaptıklarının yaratılmış olması durumunda Allah'ın onu cezalandırmasının adaleti gereği mümkün olmadığını söylemektedir. Ancak kuş için böyle bir durum söz konusu bile değildir. Dolayısıyla kendi mantıkları açısından kuşun bu eyleminin Allah tarafından yaratılmış olması onların adl ilkelerine aykırı bir durum değildir.

Mâtürîdî'ye göre ayetin devamındaki *مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ* “Onları gökte ancak Allah tutar” ifadesi kuşun havada durma ve uçma eyleminin tamamen Allah tarafından yaratıldığını açıkça dile getirmekte Kâdî Abdülcebbar ve Mu'tezile'nin görüşünü reddetmektedir.²⁷ Fahreddin Râzî de bu ayeti kulların fiillerinin yaratıldığına delil getiren Kâdî Abdülcebbar'a itiraz ederek bir şeyin müsebbibinin onu yapan gibi olduğunu ayrıca âyetin zâhirinin ve aklî delillerin de kulun fiillerini Allah'ın yarattığına işaret ettiğini söyler.²⁸

Konuyla ilgili ele alacağımız bir başka ayet ise Âl-i İmrân suresi 3/190-191. *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ* “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklıselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında

²⁴ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 449-450.

²⁵ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 662.

²⁶ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan yayınları, 2012), 3: 170, 5: 277.

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, 6: 546, 10: 119.

²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20: 93.

derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunları boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!” ayetleridir.

Kâdî, Âl-i İmrân 3/190. ayette de bu konudaki diğer ayetler gibi göklerin, yeryüzünün, gece ve gündüzün değişmesinin yaratılışına bakarak ibret alınmasının istendiğini ve bunların Allah’ın varlığına delil olarak sunulduğunu belirtir. Daha sonra ayetteki (مَا خَلَقَ هَذَا بَاطِلًا) “Sen bunu boşuna yaratmadın” ifadesi üzerinde durarak temelinde insanın fiilleri ve Allah’ın çirkin olanı işlemeyeceği her zaman güzel olanı takdir ve tercih etmesi (hüsün-kubuh) ilkesiyle bağlantı kurarak “eğer Allah zulmü ve diğer kötülükleri (kabâih) yaratsaydı böyle demesi caiz olmadığı gibi ayetin devamında (سُبْحَانَكَ) “Seni tesbih ederiz.” demesi de sahih olmazdı” der ve kendi mezhebi görüşüne ayeti delil gösterir.²⁹

Kâdî Abdülcebâr, Allah’ın, Nahl suresi 16/10. ayetle başlayan ve gökten indirilen suyun, onunla bitirilen ekinlerin, zeytinlerin, hurmaların, üzümün ve dahası pek çok meyvenin yaratılması ve insana rızık olarak verilmesi, gecenin ve gündüzün, güneşin, ayın ve yıldızların insanın hizmetine sunulması vb. daha pek çok unsurun Allah’ın varlığının delili olduğu belirtilen bu ayetlerin devamında gelen ve bir anlamda hepsini kapsayan 17. ayetin (أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ) “O halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâla düşünmüyor musunuz?” yorumunda şunları söyler:

“Olur ki Allah Teâlâ’nın (أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ) sözü ‘Allah’ın fiillerinden başka bir fiilin olmadığına delil değil midir?’ denilirse buna cevabımız şudur: Allah Teâlâ bu ayetin öncesindeki ayetlerde gökten indirdiği su ile bitirdiği hayırların ve meyvelerin hangi çeşit nimetler olduğunu, geceyi, gündüzü ve denizi insanın emrine verişini ve denizdeki nimetlerinin neler olduğunu, yıldızların insanlara işlerinde yol göstermesini, bütün bunların hepsini açıkladı. Daha sonra da insanları kendisine şükretmeleri ve kullukta bulunmalarını gerekli kılan şeylere dikkat çekerek (أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ) buyurdu. Bu sözle Allah’a kulluk etmeye dikkat çekerken aynı zamanda bu nimetlerin kendilerinden sadır olmayan putlara ve bunun dışındaki başka ilahlara tapınları susturdu. Kulların fiilleri bu ayetin hitabına dâhil değildir. Çünkü Allah bu ayette müşriklerin yapmaları gereken taat, şükür ve Allah’a ibadet görevine dikkat çekti. Nasıl olurda aynı fiiller Allah tarafından yaratılmış olur.”³⁰

Müfessir Müteşâbihü’l-Kur’an’da da söz konusu ayeti detaylı olarak ele alır. Daha açık ifadelerle kulların fiilleri meselesini tartışır. Ayette yaratmanın sadece Allah’a ait olduğunun ifade edilmediği, putların yaratma gücünün olmadığı vurgulandığı bunun da tartışmasız herkes tarafından kabul edilen bir durum olduğu söyledikten sonra Ayetin yaratmanın sadece Allah’a ait olduğu ondan başkasının yaratamayacağını ifade etmediğini ileri sürer. Ayette geçen (مَنْ) lafzının tek kişiyi ifade ettiği gibi akıllı varlıkların çoğulları için de kullanıldığını dolayısıyla insanların da kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu görüşünü savunur. Kâdî ayrıca

²⁹ Kâdî, *Tenzihü’l-Kur’an*, 84.

³⁰ Kâdî, *Tenzihü’l-Kur’an*, 218.

yaratma fiilinin mutlak olarak sadece Allah için kullanılabileceğini ancak bir takım açıklamalar ve kayıtlar konularak insanlar hakkında da kullanılabileceğini söyler. Buradan hareketle de kulların kendi fiillerinin yaratıcısı oldukları sonucuna ulaşmaya çalışır.³¹

Müfessirlere göre bu ayet puta tapan müşriklere Allah'ın varlığını, birliğini ve yaratmadaki güç ve kudretini onları kınayan ve meydan okuyan bir üslupla dile getirmekte, yaptıkları yanlıştan dönerek vermiş olduğu bunca nimete karşılık Allah'a kulluk etmeye çağırılmaktadır.³² Kâdî Abdülcebbar'ın kendisi de bunu ifade etmektedir. Ancak kelami paradigması onu fırsatını bulduğu her yerde görüşlerini temellendirmeye zorlamış, bu da onun ayetleri bağlamından koparıp vermek istediği mesajdan uzaklaştırarak tartışmaların içine çekmesine ve hatalı yorumlar yapmasına neden olmuştur.

Kâdî Abdülcebbar'ın kelami bakışla ayetleri yorumlamasına dair vereceğimiz bir başka ayet Vâkıa' suresi 56/63-64. مَا أَنتُمْ تَزْرَعُونَ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا كَحَرْتُونَ “Şimdi bana, ektiğinizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz?” ayettir. Müfessir söz konusu ayetin tefsirinde şunları söyler:

“Ekinlerin bitirilmesi Allah'ın fiili değil midir? Denirse (الزرع) toprağın dışına çıkan bitkilerin adıdır ve bitkiler Allah'ın yaratmasıdır. Kul bitmenin ön hazırlığını yapar (toprağı sürme ekime hazırlama tohumu ekme ve sulama). Nitekim Allah ayette ekme (أَلْحَزْتُ) eylemini insanlara, bitirme (الزرع) eylemini de kendisine izafe ettiğini ve bunu kendi nimetlerinden saydığını açıklıyor. Tohumun toprağa atılması ise nimet değil onun bitirilmesi nimettir.”³³

Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*'da da benzer ifadeler kullanarak toprağın ekim işlemi öncesinde hazırlanması, tohumun ekilmesi ve toprakla buluşturulması gibi işlemlerin insanın fiili olduğunu, onun bitirilmesinin ise Allah Teâlâ'nın kudretiyle gerçekleştiğini söyler.³⁴ Kâdî, bu ayetin yorumunda diğer yerlerde olduğu gibi açıktan kulların fiillerinde özgür olduğu yönündeki düşüncesini dile getirmese de ayeti yorumlama biçimine ve kullandığı üsluba bakılırsa onun her daim bu yöndeki görüşlerine karşı cevap oluşturabilecek ya da itiraz edilebilecek yerlerde muhataplarına cevap verme ve kendisini savunma kaygısı taşıdığını hissettirmektedir.

Kâdî Abdülcebbar'ın kelami yorumunun yaratılış ile ilgili ayetlerin yorumuna etkisine dair vereceğimiz son örnek ise; *الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَى فِي خَلْقِهَا* “Yedi kat göğü birbiriyle tam uyum içinde yaratan O'dur. Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bak: Herhangi bir kusur görebilir misin?” şeklindeki Mülk suresi 67/3. ayettir. Müfessir bu ayeti yorumlarken konuyu diğer bir kelami tartışma konusu olan

³¹ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 435-436.

³² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2: 216; Yahyâ b. Sellâm, el-Kayravânî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1: 56; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 17: 186-187; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20: 12.

³³ Kâdî, *Tenzihü'l-Kur'an*, 414.

³⁴ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 640-641.

Allah'ın fiillerinin güzel ya da çirkin olup olamayacağı (hüsün-kubuh) daha açık bir ifadeyle Allah'ın güzel şeyleri yarattığı çirkin olanları (kabaih) ise yaratmasının onun hakkında caiz olup olmadığı tartışmasına getirir. O bu ayetin yorumunda sunları söyler:

“Bu ayet çirkin şeyleri Allah'ın yaratmadığına delildir. Çünkü eğer Allah, içerisinde tevhit, teşbih ve teslisin de bulunduğu çirkin şeyleri yaratmış olsaydı işte o zaman yarattığı şeyler birbiriyle çelişmiş olurdu. Yine onun yarattığı şeyler arasında Allah'a ve ondan başkasına kulluk, hikmet ve isabetli yaratma ile hikmetten yoksun olma (sefeh) ve boş yere yaratma (batıl) da vardır. Bu durumda da Allah Teâlâ'nın kendisine tahsis ettiği yaratmada bundan daha büyük bir çelişki olmazdı. Böylece ayetin Allah Teâlâ'nın herhangi bir çirkin şeyi yaratmadığına delil olması gerekir. Herhangi bir kimse 'Bu ayetten maksat Allah'ın göklerde yarattığı şeylerde çelişki yoktur çünkü ayetin zahirine hamledilmesi mümkündür ve bir anlam ifade etmektedir. Bu söylenenlerle ayeti ilişkilendirmek gerekli değildir.' diyemez. Eğer ayet zahirine hamledilirse de yine söylediğimizin gerekliliğini ifade eder. Çünkü Allah'ın fiillerinden herhangi birisinin hikmet ve sefeh konusunda çelişkiden uzak olabilmesi ancak onun çirkinliklerden münezzehe olduğunu söylemekle mümkündür.”³⁵

Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*'da ayeti bu şekilde yorumlarken *Şerhu'l-usûli'l-hamse*'de “Kulların Fiillerinin Allah tarafından Yaratılmadığına Delil Olan Ayetler” başlığı altında daha detaylı bir değerlendirmede bulunur. Müfessir ayeti kulların fiilleri açısından değerlendirirken ayetin yaratılıştaki ya da hikmetteki çelişkiden bahsediyor olabileceğini ancak yaratılıştaki çelişkiden bahsetmesinin caiz olmadığını çünkü varlıkların farkı şekillerde yaratılmasının zaten bilinen bir şey olduğunu dolayısıyla da ayette bahsedilen çelişkinin hikmetle ilgili olduğunu ifade eder. O, çelişki vb. çirkinliklerin ancak insanların eylemlerinde olduğunu ve bu durumun da Allah'ın insanların fiillerini yaratmadığına delil olduğunu ileri sürmektedir. Müfessir, ayetin devamında yer alan “Gözünü çevir de bak: Herhangi bir kusur görebilir misin?” ifadesinin, ayette belirtilen çelişkinin yaratılış konusunda olduğunu, ileri sürenlere karşı delil teşkil ettiğini söyler. Onların bu itirazının isabetli olmadığını ayetin baş kısmının umum ifade ettiğini, bu ikinci kısmın ise tahsis ifade ettiğini bu tahsisin de ayetin baş kısmındaki umumi manaya bir engel teşkil etmediğini ileri sürerek cevap verir. Kâdî Abdülcebbar bu ayetteki umum ve hususun Bakara suresi 2/228. ayetteki³⁶ gibi olduğunu söyler. O, söz konusu ayetin baş tarafında umumi bir mana olduğunu ve ayetin hem ric'î hem de bâin talakla boşananları kapsadığını, ikinci kısmında da boşanan bu kadınları tekrar nikâhlamaya onları boşayan kocalarının daha fazla hak sahibi olduğunu

³⁵ Kâdî, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 661.

³⁶ وَالْمَلَائِكَةُ يَرْتَضْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَجِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبِعَوْنِهِنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ وَإِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler. Eğer onlar Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl olmaz. Eğer kocalar barışmak isterlerse, bu durumda boşadıkları kadınları geri almaya daha fazla hak sahibidirler.”

ayetin tahsis ifadesiyle ortaya koyduğunu bu tahsisin de ayetin başındaki umumi manayı nefyetmediğini örnek vermektedir.³⁷

Sonuç

Kur'an'ın ana mesajı tevhit ile ilgili olmakla birlikte Allah Teâlâ, varlığına, yaratmadaki güç ve kudretine dair delilleri de akli zeminde temellendirecek pek çok ayete yer vermiştir. Söz konusu Kur'ânî-aklî deliller, insanın kendisinin yaratılışı ile onun dışındaki evren ve içindekilerin yaratılışı ve bunlar arasında var olan şaşmaz dengeye işaret etmekte ve kâinata her şeyin bir yaratıcısının var olduğunu ortaya koymaktadır.

Müfessirlerin yaratılış ile ilgili ayetlere yaklaşımlarına baktığımızda söz konusu ayetleri ele alırken Mu'tezile'ye cevap veren bazı müfessirler istisna edilirse neredeyse tamamının ayetleri Allah'ın varlığı, birliği ve yaratmadaki sonsuz güç ve kudreti açısından ele aldıkları ve kelami tartışmalara yer vermedikleri görülmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın ise yaratılış ile ilgili ayetleri yorumlarken söz konusu ayetlerin Allah'ın varlığına, birliğine ve yaratmadaki güç ve kudretine delil oluşu noktasındaki yaklaşımlarının oldukça yetersiz olduğu, daha çok mezhebi ilkeleri, özellikle de tevhit ve adalet görüşü bağlamında bir anlama ve yorumlama faaliyetinde bulunduğu görülmektedir. Müfessir mezhebi yaklaşımlar ortaya koyduğu ayetlerin birçoğunda, kendi görüşlerine itirazların gelmesi muhtemel yerlere cevap verme adına ayetleri bağlamından koparmış ve mezhebî aidiyetinin ve kelami paradigmasının etkisiyle isabetli olmayan yorumlar yapmıştır.

Müfessirin yaratma ile ilgili ayetlerde özellikle insanın ve diğer canlıların yaratılmasından bahsedilen ayetlerde çoğunlukla mezhebinin adl ilkesinin bir gereği olarak, kulların fiillerinin yaratıcısı olduğu ön kabulü ile ayetlere yaklaştığı görülmektedir. Bu yaklaşımı onun pek çok yerde bağlam dışı ve zorlama te'villerde bulunmasına neden olduğu tespit edilmiştir.

Kâdî Abdülcebâr'ın yaratmayla ilgili ayetleri yorumlarken etkisinde kaldığı diğer bir kelami konu da halku'l-Kur'an meselesidir. Allah'ın sıfatlarının hâdis olduğu kanaatinde olan müfessir insanın yaratılması ve ona Kur'an'ın öğretilmesinden bahseden bir bağlamda ayetleri bu çerçevede yorumlamış ve Kur'an'ın mahlûk olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Müfessir yaratmaya konu olan ayetlerin yorumunda Mu'tezile doktrininin önemli unsurlarından birisi olan adl ilkesinin bir yansıması olarak Allah'ın bütün fiillerinin güzel (hüsün) olmakla vasıflanmasının zorunluluğunu savunmuştur. Allah'ın, kâinatı en güzel şekilde yaratışını ifade eden ayetlerde ondan sadır olan her şeyin güzel olduğu, çirkin fiillerin ona izafe edilmesinin mümkün olmadığı kanaatini vurgulamıştır.

³⁷ Kâdî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 355-356.

Kaynakça

- Aydın, Mehmet S. "Allah'ın Varlığına İnanmanın Akıllığı", *İslami Araştırmalar Dergisi* 1/2 (Ekim 1986): 12-21.
- Aydın, Mehmet S. "Ateizm ve Çıkmazları". *AÜİF Dergisi* 24/1 (Ankara, 1981): 187-204.
- Begavî, Muhammed b. Hüseyin b. Mesud. *Meâlimü't-Tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemir v.dğr.. Riyad: Dâru Taybe, 1411/1990.
- Büyük, Celal. "Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Erzurum 2013): 93-120.
- Çelebi, İlyas. *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr*. İstanbul: Rağbet yayınları, 2002.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin kitabevi, 1991.
- İbn Atıyye, Abdülhâk b. Gâlib. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri kitâbi'l-'azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Kâdî, Abdulcebâr el-Hemedânî. *Müteşâbihü'l-Kur'an*. Thk. Adnan Muhammed Zerzûr. Kahire: Dârut-Türâs, ty..
- Kâdî, Abdulcebâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kâdî, Abdulcebâr el-Hemedânî. *Tenzihü'l-Kur'an 'ani'l-metâ'in*. Beyrut: Dârun-Nehdati'l-Hadîse, ty..
- el-Kayravânî, Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. Thk. Hind Şelebî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Thk. Fâtima Yûsuf el-Haymî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Râzî, Fahrüddîn b. Allâme Ziyâüddîn Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Beyan yayınları, 2012.
- Taberî, İbn Cerîr. *el-Câmiü'l-Beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'an*. Thk. Ahmet Muhammed Şakir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-i Vâcib)*. Ankara: DİB yay., 2001.